

הרלוונטיות של הפילוסופיה לחוויה החינוכית ולהתעלות האדם אל המיטב שבו

ד"ר ענת סלע | מפקחת מדע וטכנולוגיה בגיל הרך, משרד החינוך

לפני שנים אחדות פגשתי באקראי חבר ילדות שלא ראיתיו זמן רב. לאחר שהתעדכנו בקורות אותנו מאז, שאל אותי אם ארצה לבוא לפגוש את אביו הקשיש, שזוכר אותי ושאל עליי פעמים אחדות. הלכתי בשמחה לפגוש אדם עירני, אוהב חיים ושיח ששאל אותי מיד במה אני עוסקת. כשהשבתי, "בחינוך", התכרכמו פניו ושאלתו הבאה נזרקה לחלל החדר מלווה בכאב: "בשעת מבחן, זה יעמוד?" מכיוון שלא ירדתי מיד לסוף דעתו, התחלתי לתאר לו את התחום שבו אני עוסקת כדי להדגיש שאין בו מבחנים. אך הוא קטע אותי שוב עם אותה שאלה, "ובשעת מבחן, זה יעמוד?" החזרה על השאלה והכאב על פניו הבהירו שאין הוא מתכוון להתפתחות הקוגניטיבית או התרבותית של הילדים אלא למשהו שמעבר לזה, משהו שהוא, כניצול שואה, פגש וחווה כ"רוח האדם" הן כנוכחות הן כהעדר. גיליון זה עוסק ברוח האדם ומניח אם כן שיש באדם מעבר לגוף ולנפש, כלומר מעבר לצורכי הישרדות וביטחון פיזיים ורגשיים ואף מעבר לצרכים אינטלקטואליים. יש בו משהו שלא ננסה להגדירו אך נאמר שהוא אוניברסלי ומצוי בכל אדם. משהו שאינו מתבטא בהכנה למבחנים ובמיומנויות השונות אך אינו סותר אותם בהכרח, והוא אינו מחייב לנטוש את השאיפה להישגים ולמצוינות לטובת חינוך הומני-ערכי.

כדי לזהות את רוח האדם נדרשת התעלות מעל הבחנות תחומיות או בין-אישיות אל עבר סינתיזה שאינה מפרידה בין רוח וחומר, בין דומה ושונה ובין קרוב ורחוק, ושמקור כוונתה ויעדה הוא תקומה והתעלות.

"אינטלקטואלי", "של המחשבה" או "של הרוח" יכול לכסות את כל ההיבטים של המציאות שברצונו לתאר. המשותף לכל תרגול רוחני, לדבריו, הוא שהוא נועד לבצע שינוי במי שמתרגל אותו.

אז מה הם תרגילים רוחניים אלו, והאם הם עשויים להיות רלוונטיים למעשה החינוכי כיום?

פייר אדו מונה כמה מהם בספר אחר שלו שטרם תורגם לעברית "פילוסופיה כדרך חיים" (Hadot, 1995), בפרק "תרגילים רוחניים" (עמ' 82-109). אביא כאן סנתזה של הדברים ואסיף דוגמאות שהבאתי בעקבות ההתבוננות שלי בחינוך בגני הילדים. למען ההגינות יש לומר, שאף לא אחת מהן בוצעה תחת הכותרת שמעליה - הזיקה היא הקשרית.

1. **ללמוד איך לחיות** - ברוח האסכולות ההלניסטית והרומית, הפילוסופיה אינה אוסף של רעיונות כי אם תרגול באמנות החיים; המעשה הפילוסופי אינו ממוקם רק במישור הקוגניטיבי אלא במישור ה"אני" ו"ההווייה". כמה מן התרגילים המעשיים כוללים תשומת לב, האזנה, מחקר מעמיק, שליטה עצמית, קריאה, הרהור, היזכרות בדברים טובים ומילוי חובות, לצד לימוד פיזיקה ופיתוח הדמיון. דוגמה אחת שפגשתי בגן ילדים היא מעגל תודה, שבו מוזמנים הילדים להגיד תודה לאחד מחבריהם ולציין על מה. הנוהל הוא שאין מזכירים את שמו של ילד מסוים יותר מפעם אחת במעגל אחד. הקשבתי בהתרגשות לילדים בני 5-6 שמודים על חברות אמת, על עזרה שקיבלו, על משחק מהנה וכדומה. ילדה אחת הודתה לחברתה על כך שהכינה עבורה סלסלה לחג השבועות, מפני שאמה לא יכלה לעשות זאת, כי באותה עת הייתה בבית היולדות. דוגמה פשוטה זו מאפשרת להכיר בטוב, לעודד את הטוב, להרהר, להיזכר ולשתף.

2. **ללמוד את הדיאלוג הסוקרטי** - הדיאלוג לא במובן של דיון או ויכוח (debate) ולא למטרת הוראה או למידה אלא לשם יצירת מרחב שיח המאפשר תרגול רוחני משותף. במהלכו מתורגל הציווי הידוע "דע את עצמך"; עומדות למבחן תשומת הלב, יכולת ההאזנה והשליטה העצמית; השותפים לשיח מקבלים הזדמנות לשמוע את עצמם ואת האחרים, לפתח את המחשבה ואת דרכי ההתבטאות, לעבור שינוי, לאמץ זווית ראייה חדשה, להעמיד למבחן עמדות ודאיות. סיפור המקרה שאירע בגן דקל, אשכול נאות יצחק בלוד, מתועד באתר גן-נט בוסטאנט, ומתאר התנסות שלא כל-כך הצליחה, אך הילדים והגננות למדו ממנה לא מעט. בעקבות התעניינות רבה שגילו ילדי הגן בנמלים, החליטה הגננת לגדל נמלים בתוך הגן כדי לאפשר לילדים לעקוב

משהו שיכולות להיות לו השתמעויות פרקטיות מרחיקות לכת הקשורות לחינוך - או כדברי הרב קוק "אהבת הבריות צריכה להיות חיה בלב ובנשמה, אהבת כל האדם ביחוד, ואהבת כל העמים כולם, חפץ עילויים ותקומתם הרוחנית והחומרית" (אצל כשר ונמדר, 1994, עמ' 135-136). במילים אחרות, כדי לזהות את רוח האדם נדרשת התעלות מעל הבחנות תחומיות או בין-אישיות אל עבר סנתזה שאינה מפרידה בין רוח וחומר, בין דומה ושונה ובין קרוב ורחוק, ושמקור כוונתה ויעדה הוא תקומה והתעלות. לשם כך נוכל להסתייע בפילוסופיה, אשר על פי אפלטון משמעותה הסופית בחיי אדם אינה בתוצר כלשהו אלא בעצם פעילותה. "אדם ימצא את חייו משתנים לאו דווקא על ידי חקר השינויים שיש לעשות בחייו - אלא דרך מתמטיקה, או באמצעות דיון דיאלקטי בדברים כמו סוגיות מטאפיזיות של אי-הווייה, ואת אלה הוא צריך לעשות לא במגמה להגיע למסקנות מוסריות מרוממות, אלא במגמה לעשות דברים נכון" (וויליאמס, 1998, עמ' 76). והרי ציטוט זה מחזיר אותנו לשעת המבחן של הרוח האנושית, שעה שאינה מיוחדת לרגע היסטורי מסוים אלא קיימת בכל רגע ורגע יום-יומיים וטרוויאליים.

ללא ערכים אתיים, מוסריים ורוחניים, המחברים אותו לשרשרת האנושית, תיוותר מן האדם רק חיה אינטליגנטית.

זה מביא אותי לשאלה: רוח האדם בחינוך? או חינוך רוח האדם? שכן, אם קיים משהו שניתן לכנותו "רוח האדם" ושיעדה הוא "לעשות דברים נכון", חשוב שנדע מהו המזון שלה וכיצד ניתן לטפח ולהזין אותה כך שתעמוד בשעת מבחן.

הפילוסופיה עוד בהקשרה הקדם-סוקרטי קשורה לחינוך רוח האדם. לדברי פייר אדו (1995), הפילוסופיה מכילה את הרעיונות התיאורטיים ואת הצעות היישום הקשורים לרצון לחנך ולעצב. ספרו של אדו "מהי הפילוסופיה העתיקה" שתורגם לפני יותר משנה לעברית חוזר אל הפילוסופיה העתיקה ומציג אותה קודם כול כבחירה בדרך חיים וכתרגול רוחני שמטרתו לחזק את הבחירה הראשונית. אדו, אחד ההיסטוריונים הידועים לחקר הפילוסופיה העתיקה, פרופסור אמריטוס מהקולג' דה פרנס, מודע לכך שהשימוש במונח "רוחני" עשוי לעורר קונוטציות שונות, ובכל זאת הוא עומד על השימוש בו. לדבריו, אף לא אחד משמות התואר האחרים כמו "פסיכי", "מוסרי", "אתי",

ולחקור אותן ביתר קלות. לשם כך נרכשה ערכה לבניית נמלול (בית גידול מלאכותי לנמלים). הגנת והילדים הרכיבו את הנמלול, אספו נמלים ואדמה והכניסו אותן פנימה. הם נתנו לנמלים מי סוכר ופירורים, בדיוק על פי ההוראות המצורפות. כעבור יום מתו כל הנמלים. מאוכזבים מאוד החליטו הילדים לחזור שנית על כל התהליך בהנחה שאולי טעו באחד השלבים. התוצאה הייתה דומה בפעם השנייה ובפעם השלישית.

הילדים שאלו: "למה זה לא מצליח?", "למה הנמלים מתות כל הזמן?"

הם העלו השערות שונות אך הפריכו את כולן:

"אולי לא פעלנו לפי ההוראות?" - "ניסינו בדיוק לפי ההוראות! אפילו מספר פעמים!"

"אולי לא נתנו להן מספיק מים ומזון?" - "כן, נתנו!!!"
"אולי לא היה להן אוויר?" - "כן היה, יש בנמלול הזה חורים מיוחדים."

רוני אמר: "הבית הזה פשוט לא מתאים להן, הוא בתוך הגן והן רגילות לחיות בחוץ והוא מפלסטיק. בטבע הבית שלהן מאדמה, הן צריכות את הבית שלהן האמיתי!"

כל הילדים הסכימו איתו והחליטו לחקור את הנמלים בסביבתן הטבעית.

דיאלוג פשוט זה מצביע על כמה תובנות:

- נראה כי הילדים תופסים שהצלחת הפעולה אינה נמדדת ביכולת להקים בית נמלים אלא בכך שנמלים יוכלו לחיות בתוכו. ההוכחה שהקמת בית נמלים לא הצליחה היא העובדה שהנמלים מתו.
- כאשר פעולה אינה מצליחה כדאי לחזור עליה כדי לבדוק אם הסיבה לאי-הצלחה נעוצה בחוסר דיוק, בהשמטת פרט חיוני וכדומה. חשוב לעשות זאת תוך בידוד משתנים שונים.
- נמלים הן יצורים חיים הזקוקים למים, מזון ואוויר.
- בעלי חיים מותאמים לסביבתם הטבעית. הסביבה הטבעית של נמלים היא אדמה, ולכן כדאי לחקור נמלים בסביבתן הטבעית.

השותפים לשיח קיבלו הזדמנות לשמוע את עצמם ואת האחרים, לפתח את המחשבה, לאמץ זווית ראייה חדשה, להעמיד למבחן עמדות. על אף שהעלו את ההשערה שהנמלול אינו מתאים לגידול נמלים מכיוון שהוא עשוי פלסטיק ואינו נמצא בסביבה הטבעית של נמלים, הם לא הגיעו למסקנה מה אינו תקין בו וגם לא הפליגו להרחבה שכל נמלול לא יתאים לגידול נמלים. אך במסקנה המצומצמת שאליה הגיעו

יש יסוד של הזדהות ואמפתיה שעל גביו יכולה הגנת להמשיך ולעצב מצבי התנסות ולמידה בתחומים שונים. במקרה אחר בגן ציפורן ברעננה, ילדה נסערת ובוכה ניגשה לגנת להתלונן על ילד שהיכה אותה. הגנת ביקשה ממנה לקרוא לילד לבוא לשוחח עמה. הילד הגיע אדום פנים ונבוך. הגנת אפשרה לילדה המתלוננת להתחיל לספר מה קרה. "הוא בא אלי ודחף אותי ונפלת", היא אמרה. "ואיך הרגשת?" שאלה הגנת ובכך נתנה לילדה הזדמנות לעבד ולהביע גם את התחושה ולא רק את התיאור. לאחר מכן פנתה הגנת אל הילד בשאלה "מה התכוונת לעשות?" מסתבר שהילד רצה לשחק עם הילדה, אך היא לא הצליחה לפענח את כוונתו והתעלמה ממנו. מבחינתו, כשנגמרו לו דרכי ההבעה (שלא היו מילוליות) דחף אותה כדי לזכות בתשומת לבה. השיח נוהל בפתירות, לא כדי להאשים ולא כדי להעניש. הילדה הופתעה מכך שהוא רצה לשחק איתה. הילד קיבל משוב על כך שדרכי התקשורת שלו לא פוענחו. כל אחד מהם הרחיב את המבט שלו על עצמו ועל המציאות.

3. **ללמוד למות** - הכותרת אמנם מפחידה, אך זהו ציטוט מדויק של פייר אדו (Hadot, 1995, p. 93). הרלוונטיות למעשה החינוכי טמונה בעיניי בפרשנות שאתן לכותרת, שניתן לכנותה "לא בכל מחיר", למשל, לא להשיג קבלה חברתית, הישג אינטלקטואלי או רווח חומרי במחיר של התפשרות עקרונית ערכית. מדובר ב**ללמוד לוותר לחלוטין** על אותן תשוקות המוכרות בכל שלבי החיים (השתייכות, קבלה, הכרה, בעלות ועוד) שמילווין בכל מחיר מהווה בגידה ברוח האנושית. במעשה החינוכי יכול להיות לכך ביטוי בטיפוח השמירה על עקרונות ובאי-צבירת חובות מכל סוג שהוא. אף כי נראה שנושא זה רלוונטי במיוחד לגיל ההתבגרות שבו מתעצבת הזהות האינדיווידואלית אל מול הקבוצה וביחס אליה, גם בגן הילדים יכולים להיות לכך ביטויים שונים. כל הורה וכל מחנכת, גנת או מורה מכירים את אש התשוקה המתפרצת - המקרה של "שניים או חזין..." וכל אחד מהם טוען "כולה שלי". בין שמדובר בצעצוע, במשחק, בספר או בחלוקה שווה של משאב כלשהו, כאשר מי מהילדים סבור שחברו "קיבל את החצי הגדול יותר". גם הקריאה הנזעמת "עכשיו" או "שלי" מוכרת להורים ולמחנכים. לא רק מתבגרים עלולים להגיע לרצייה חברתית במחיר של רמיסה עצמית, גם הורים עלולים להגיע לויתור על עקרונות ועל ערכים בשאיפה לרצות את ילדיהם. גנות מנסות משקיעות את החודשים הראשונים של שנת הלימודים בביסוס דרכי התנהלות בגן. ככל שמרחבי הפעולה, התנועה, השיח וההוויה מוגדרים

טוב יותר, כך קל יותר לילדים לנהל את עצמם, לכבוש אינסטינקטים ולהתמיר אותם להתנהגות תרבותית ומכבדת.

4. **ללמוד לקרוא** - קריאה בטקסטים של הפילוסופים העתיקים מטפחת את הפרספקטיבה שתוארה לעיל ומשפיעה על תשומת הלב שאנו נותנים לביטויים היום-יומיים של רעיונות אלה. שכחנו איך לקרוא, כותב אדו, איך לעצור, לשחרר את עצמנו מדאגות, לחזור אל עצמנו, ולהניח בצד את החיפוש שלנו אחר עידון ומקוריות, כדי להרהר ברוגע ולאפשר לטקסט לדבר אלינו. גם זהו תרגול רוחני, ואולי הוא הקשה מכולם. כדברי גתה, "אנשים רגילים אינם יודעים כמה זמן ומאמץ נדרשים כדי ללמוד לקרוא. אני השקעתי בזה 80 שנה ועדיין אני יכול לומר שהשגתי את המטרה".

המזון הרוחני שוכן במה שנמצא מעבר לשכל האנליטי, במיתוס, בסמל ובטקס. אלה מכילים את האתיקה, הערכים ואת אבי הטיפוס המהווים את אושיות התרבות. חינוך לאורם מאפשר חיבור למסורת, לשרשרת ארוכה של אנשים, ערכים והחלטות. דרכם עובר הזיכרון המשפחתי, השבטי, הלאומי ואף האוניברסלי שמעבר לדת, גזע ולאום. ללא ערכים אתיים, מוסריים ורוחניים, המחברים אותו לשרשרת האנושית, תיוותר מן האדם רק חיה אינטליגנטית. מיתוסים מספרים על גברים ונשים שאינם מושלמים, אך שואפים לכך. המקשיבים לסיפור המיתי יכולים להזדהות עם הגיבור ולמצוא בלבם הד ליושר, לאומץ, לנחישות ולהתמדה שהוא מגלה. העצמת ההד הזו ופיתוח היכולת לחיות על פי ערכים הם למעשה התהליך של חינוך הרוח.

התרגילים הרוחניים שמציע אדו אינם מוגבלים לתחום מסוים ויש בהם כמעט, אם לא את כל מה שדרוש כדי לאפשר לתהליך חינוכי משמעותי ועמוק להתרחש, בתווך שבין המחנך לילדים ובינם לבין עצמם. הם יכולים לסייע לטפח יכולות קוגניטיביות, לצד זהות, תרבות, קשרי מורה-תלמיד, ויחסים בין-אישיים וחברתיים. יש בהם שילוב של "דע את עצמך" לצד הכרת האחר דרך חוויית היותנו רקמה אנושית אחת. אלכסנדר ברזל כתב על כך: "אין חירות אלא ביחסים... אין לאדם אפשרות לפעול בעולם שלא בשותפות גלויה או סמויה, אף אם מטפח אשליה כאילו זה היה מן האפשר. מידת האחוה נדרשת ברמת התודעה... ואהבת לרעך כמוך (ויקרא יט יח). אותו יש להבין ברוח ההקשרים הרחבים: לא 'כמו שאתה אוהב את עצמך', אלא 'רעך שהוא כמוך', משמע שהזיקה ביניכם היא זיקת אחוה" (אצל כשר ונמדר, 1994 עמ' 64).

אסיים בסיפור נוסף שהתלבטתי אם להביאו משום ששמעתי ברדיו תוך כדי נהיגה ולא נשמרו אצלי כל הפרטים, אף לא הצלחתי למצוא דרך להשיגם. לפני כשנה או שנתיים הוענק

בטקס צנוע בארצות הברית אות חסיד אומות עולם לאדם מבוגר שהיה חוואי והסתיר יהודים בחוותו בזמן המלחמה. מי שנשלחה לתת לו את האות ראינה אותו ושאלה, מה הביא אותו לעשות את מה שעשה תוך סיכון חייו וחיי משפחתו. נראה היה כי האיש לא הבין את שאלתה, והיא פירשה זאת שאולי זה מכיוון שהוא מבוגר מאוד, או גם אינו שומע טוב או אינו מבין את האנגלית שבפיה. כשחזרה שוב על שאלתה לאט ובבהירות יתר השיב לה, "אני לא מבין את השאלה, איך יכולתי לנהוג אחרת?"

יש סכנה בלסיים עם סיפור כזה המכוון את המסר אל "שעת המבחן" הפטאלית בקנה מידה גדול, איתה גם התחלתי. בל נשכח כי רגעי המבחן להיות כולנו ראויים לשאת בתואר "אדם" הם מעטים, חסרי תהילה ויום-יומיים. קל להעלים מהם עין, אין צלמים ולא מחלקים אותות. משום כך מדובר בקשה מכול, באורח חיים של יושרה, צנעה, אמת בכל אחד משטחי החיים. פרננדו שוורץ (Schwarz, 2008), פילוסוף וחוקר תרבויות כתב על כך: "יש צורך היום באדם שיכול להביא להרמוניה את הניגודים שבו ובסביבתו, יותר מאשר מומחה בכל תחומי הידיעה. אדם שיוכל לשלב אלמנטים חדשים בתחום ההכרה שלו מבלי להביא לקונפליקט בין הישן והחדש, הוא זה שייקרא אדם "אינטגרלי" או "פלורליסטי". האדם האינטגרלי הוא זה שאינו דוחה, שאינו מדיר אף חוויה של החיים; הוא זה שיוכל להתמודד עם החיים על היבטיהם הרבים מבלי לבנות לשם כך שריון, שאינו דבר אחר מאשר מסכה לשבריריותו הפנימית. משום כך, יש צורך בשינוי של עמדה מנטאלית. מגישה של הדרה ופרגמנטציה יש לעבור לגישה של אינטגרציה והרמוניזציה". הפילוסופיה רלוונטית לחוויה החינוכית כשיטה המסייעת לאדם לממש את הפוטנציאל האנושי הגלום בו, לא רק לשם התפתחותו האישית, אלא למען קידום החברה כולה. ■

מקורות

- אתר גג-נט, בוסתאנט <http://ganenet.cet.ac.il>
 אדו, פ' (1995). מהי הפילוסופיה העתיקה? הוצאת אוניברסיטת תל אביב (המהדורה בעברית, משנת 2011)
 וויליאמס, ב' (1998). אפלטון המצאת הפילוסופיה. ידיעות אחרונות.
 כשר, א' ונמדר, א' (עורכים) (1994). מידות ורגשות. רמת גן: הוצאת חושן למשפט.
 Hadot, P. (1995). *Philosophy as a way of life*. Blackwell Publishing
 Schwarz, F. (2008). *Mitos, ritos, símbolos. Antropología de lo sagrado*. Editorial Biblos